

Anna Kuśmirek

Księga Kapłańska w literaturze targumicznej

Collectanea Theologica 80/4, 115-133

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA KUŚMIREK, OTWOCK

KSIĘGA KAPŁAŃSKA W LITERATURZE TARGUMICZNEJ

Księga Kapłańska zawiera prawa, które regulują niemal wszystkie aspekty życia indywidualnego i wspólnotowego: rozporządzenia dotyczące ofiar, uroczystości, szabatów, lat szabatowych i jubileuszy; ustalenia dotyczące życia rodzinnego, małżeństwa i spraw dziedziczenia; wymagania w zakresie zachowywania czystości przy różnych okazjach; szczegółowe przepisy o przypadkach trądu i chorobach skóry; prawa obejmujące wszystkie kwestie związane z kapłaństwem; wskazania dotyczące uprawy roli i należności składanych kapłanom; przepisy określające właściwe zachowanie względem bliźniego – i wiele innych. Element narracyjny, choć obecny w tej księdze, nie odgrywa istotnej roli. Natomiast liczne i zróżnicowane przepisy prawne często koncentrują się na konkretnych sprawach dotyczących kapłanów. Potwierdza to jedna z nazw, jakie księga ta nosiła w czasach pobiblijnych – *Torat Kohanim*, czyli „Prawo kapłańskie”. Również dla osób niebędących kapłanami księga ta była bardzo ważnym dokumentem, co potwierdzają najwcześniejsze pisma pobiblijne. Już w bardzo wczesnym etapie rozwoju żydowskiej interpretacji Księga Kapłańska w niektórych istotnych sprawach stała się przedmiotem wnikliwego studium i szczegółowych badań¹.

¹ Por. np. Syr (II w. przed Chr.), który parafrazuje Kpł 2,3.10; 7,1-7.34 i otwarcie potwierdza wymóg, by kapłanom przekazywać należne im zobowiązania (Syr 7,31). Opierając się na Kpł 2,1nn. i 3,1nn., podaje przepisy dotyczące ofiar i stawia je niemal za paradygmat odpowiedniego podejścia i zachowania względem bliźniego (Syr 35,1-10; 38,11). Ewidentna troska, jaką wykazuje w sprawie właściwego traktowania niewolników, i ostrzeżenia dla tych, którzy pozbawiają drugiego człowieka środków do życia, zaczerpnięte zostały z Kpł (Syr 7,20; 33,29; 35,22; por. Kpł 19,13; 25,43). W późniejszym okresie np. *Księga Jubileuszów* potwierdza i podtrzymuje tendencję Kpł do ukazywania patriarchów Izraela jako już praktykujących przykazania, zanim jeszcze zostały przekazane Mojżeszowi na Synaju, np. Abraham obchodzi święto Tygodni i Przaśników (Jub 15,1-3; 16,29-31), a Jakub ze swej strony zachowuje przepisy dotyczą-

Najstarszy znany aramejski przekład fragmentu Księgi Kapłańskiej został odnaleziony w Qumran. Określany jest jako 4Q TgLev (4Q156) i pochodzi prawdopodobnie z I w. przed Chr.² Warto zauważyć, że odnaleziony dokument zawiera urywki Kpł 16, dokładnie ww. 12-15.18-21. Rozdział ten opisuje obchody Dnia Przeżłagania, a zatem jest jednym z najważniejszych biblijnych fragmentów w religii żydowskiej, który wzbudzał wielkie zainteresowanie wśród starożytnych i współczesnych komentatorów. Jednakże fragmenty przekładu aramejskiego z Qumran nie zawierają parafrazy lub dodatkowych komentarzy. Powodem mogła tu być powszechna zgoda co do znaczenia tego tekstu jako halachy i opisu ceremonii, a jego sakralny charakter nie pozwalał na niestosowne objaśnienia w aramejskim przekładzie³.

Warto jednak odwołać się do targumów, które przekazują całą Księgę Kapłańską i przyjrzeć się im w szerszym kontekście aramejskich wersji Pięcioksięgu⁴. Zawierają one charakterystyczne dla każdego z targumów modyfikacje tekstu hebrajskiego. Kilka istotnych zmian zostanie przedstawionych poniżej.

Targumy Pięcioksięgu

Zachowały się następujące targumy Pięcioksięgu: *Targum Onkelosa* (TgO)⁵, *Targumy Palestyńskie* (TgPal), które reprezentuje *Kodeks*

---

ce Przańników (Jub 32,4), przedstawione w Kpł 23,15-20.40-42; 23,34-44. W prezentacji Jub rozporządzenia o roku szabatowym (Kpł 25,2-7) sięgają początkami czasów pierwotnych (Jub 7,37), natomiast rok jubileuszowy (Kpł 26,34) zachowany zostaje dla przyszłych pokoleń (Jub 50,2-3). Przepisy o ofiarach zjednoczenia podane w Kpł 3,6-11 zostają rozwinięte przez Abrahama (Jub 21,7-10), a w Jub 32,15 Jakub ogłasza prawa o dziesięcinie z wołu i owcy, która jako święta należy do Pana itd. R. H a y w a r d, *Brief Introduction to the Palestinian Targums of Leviticus*, w: M. M c N a m a r a, R. H a y w a r d, *Targum Neofiti 1: Leviticus. Translated, with Apparatus and Notes*, ArBib 3, Collegeville, Minn. 1994, s. 2.

² M. M c N a m a r a, *Interpretation in the Targumim*, w: A. J. H a u s e r, D. F. W a t s o n (red), *A History of Biblical Interpretation. The Ancient Period*, t. 1, Grand Rapids-Cambridge 2003, s. 170.

³ T e n z e, *Reception of the Hebrew Text of Leviticus in the Targums*, w: R. R e n d t o r f f, R. A. K u g l e r (red.), *The Book of Leviticus. Composition and Reception*, Atlanta 2003, s. 279.

⁴ Aramejskie teksty targumów są dostępne na stronie internetowej: *Comprehensive Aramaic Lexicon*, <http://cal1.cn.huc.edu/>. Bibliografia dotycząca badań nad targumami zob: <http://www.tulane.edu/~ntcs/>.

⁵ A. S p e r b e r, *The Bible in Aramaic*, t. 1, *The Pentateuch according to Targum Onkelos*, Leiden 1959.

Neofiti I (TgN)⁶ i targumy zachowane fragmentarycznie (TgF)⁷ oraz *Targum Pseudo-Jonatana* (TgPsJ)⁸.

Kompozycję Onkelosa datuje się na okres przed 135 r. po Chr., później miała miejsce jego rewizja (ponad 60 rękopisów)⁹. Niektórzy z badaczy wskazują, że za współczesnym tekstem Tg.O stoi nieznaną dawną formą targumu palestyńskiego, którą reprezentują także TgN oraz TgF¹⁰. TgO stał się od II w. oficjalnym targumem judaizmu babilońskiego, a później także judaizmu zachodniego, który w pismach rabinackich jest przytaczany w charakterze autorytatywnej wykładni i rozumienia Tory¹¹. W porównaniu z *Targumami Palestyńskimi* przekład Onkelosa zachował się w formie niezmienionej i dalece zunifikowanej tradycji. Ma nawet własną masorę i przedkłada listę wariantów tych fragmentów¹².

Targum Onkelosa ma na celu, w większości przypadków, oddanie sensu tekstu hebrajskiego w zakresie słów i idiomów jak najbliższego sensu literalnego. Kiedy podejmuje dyskusyjne tematy hałachy, opowiada się za szkołą rabina Akiby, wbrew rabinowi Iszmaelowi. TgO

⁶ A. Dié z Macho, *Neophyti I. Targum Palestinense. Ms de Biblioteca Vaticana*, t. 1-6, Madrid 1968-1979 (wydanie krytyczne tekstu oraz przekład hiszp., franc. i ang.).

⁷ M. L. Klein, *The Fragment-Targums of Pentateuch according to their Extant Sources*, t. 1-2 (AB), Rome 1980, s. 76; t e n ż e, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to Pentateuch*, Cincinnati 1986.

⁸ E. G. Clarke, W. E. Aufrecht, J. C. Hurd, *Targum Pseudo-Jonathan: Text and Concordance*, New York 1984.

⁹ A. Tal, M. Greenfield i A. Kaufmann są zdania, że jego tekst spółgłoskowy pochodzi sprzed 135 r., lecz jest to datowanie całości, gdyż poszczególne fragmenty są znacznie starsze; zob. P. S. Alexander, *Targum, Targumim*, w: ABD, t. 6, s. 320-331.

¹⁰ *Tamże*, s. 321-323; t e n ż e, *Jewish Aramaic Translation of Hebrew Scripture*, w: M. J. Mulder (red.), *Mikra – Text, Judaism and Early Christianity*, CRINT 2/1, Assen-Maastricht 1988, s. 219. Istnieje również *Targum Samarytański, który jest tłumaczeniem hebrajskiej wersji Pięcioksięgu Samarytańskiego* na język palestyńsko-samarytańsko-aramejski. Studium przekładów samarytańskich oraz nowe wydanie krytyczne TgSam, utworzone na bazie wszystkich obecnie istniejących materiałów: A. Tal, *The Samaritan Targum of the Torah: A Critical Edition*, t. 1-3, Tel Aviv 1980-1983 (hebr.), przekład na syryjski dialekt aramejskiego (Peszitta), jednak tłumaczenia te nie będą brane pod uwagę w tym opracowaniu. A. Tronina, *Najstarsze tłumaczenia Pięcioksięgu*, CollTheol 69/1999, s. 57-60.

¹¹ M. McNameara, *Interpretation in the Targumim*, w: A. J. Hauser, D. F. Watson (red.), *A History of Biblical Interpretation. The Ancient Period*, t. 1, s. 170. Współcześnie szczególnie poważaniem cieszą się pośród tych rękopisów m.in.: 131, 133a, 152, 153, przechowywane w Żydowskim Seminarium Teologicznym Ameryki w Nowym Jorku, oraz Ms. Ebr. 448 z Biblioteki Watykańskiej.

¹² P. S. Alexander, *Jewish Aramaic Translation of Hebrew Scripture*, w: M. J. Mulder (red.), *Mikra – Text, Judaism and Early Christianity*, s. 218.

nie zawiera haggad, a tam, gdzie pojawiają się motywy haggadyczne, zostają przedłożone w formie aluzji i napomknienia¹³. Dokładnej analizy przekładu TgO podjął się I. Drazin¹⁴.

Możliwe, że rozmaite wersje TgPal Pięcioksięgu opierają się na jednym prototypie pochodzącym z I w. po Chr., mimo że słownictwo w zachowanych rękopisach pochodzi z okresu nie wcześniejszego niż III w. po Chr. *Kodeks Neofiti I* ukazał się drukiem w 1504 r. (lub w 1499) i zawiera wiele gloss oraz śladów przepracowania tekstu wcześniejszego od rękopisu. Znaczna część tekstu zdaje się pochodzić z I w. po Chr. Dokument ten zawiera cały Pięcioksiąg, z wyjątkiem ok. 16 wierszy, które zostały opuszczone. Pominąwszy początek (Rdz 1,1 – 3,4) i zakończenie (Pwt 29,17[18] – 34,12), które prawdopodobnie stanowiły fragment rękopisu innego targumu palestyńskiego, TgN prezentuje przekład jednolity¹⁵. Jest to dzieło literackie, a nie mieszanka tradycji lub kompilacja różnorodnych kawałków tłumaczeń. Całe dzieło przejawia tendencję do tłumaczenia słów i zwrotów hebrajskich w ten sam sposób¹⁶. Fragmenty TgPal zachowały się w targumach fragmentarycznych, w rękopisach przechowywanych w Paryżu (P, XV w.), Bibliotece Watykańskiej (V, XIII w.), Norymbdze (N, XIII w.) oraz Lipsku (L, XIII-XIV w.). Fragmenty tekstów z VIII-XIII w. znaleziono również w genizie synagogi w Kairze¹⁷.

Przyjmuje się, że *Targum Pseudo-Jonatana* został zredagowany w VII-IX w., a jego pierwsze wydanie drukowane – oparte na rękopisie, który do naszych czasów się nie zachował – ukazało się w 1591 r. Targum ten znajduje się także w rękopisie z XV-XVI w., który jest przechowywany w Bibliotece Brytyjskiej. W wcześniejszych opracowaniach TgPsJ zaliczano do targumów palestyńskich, jednak obecnie odchodzi się od tego zakwalifikowania, wskazując na jego specyficzny charakter¹⁸. Badania prowadzone w latach 1990-1993 nad grupą targumów zaliczaną do TgPal (tj. TgN, Tg PsJ, i TgF) doprowadziły do wydzielenia dwóch znaczących dość obszernych partii mate-

¹³ M. M c N a m a r a, *Interpretation in the Targumim*, s. 170.

¹⁴ W odniesieniu do Księgi Kapłańskiej zob. I. D r a z i n (red.), *Targum Onkelos to Leviticus: An English Translation of the Text With Analysis and Commentary*, New York 1993.

¹⁵ *Tamże*, s. 168.

¹⁶ B. B a r r y L e v y, *Targum Neophyti I. A Textual Study*, t. 1-2, *Studies in Judaism*, Lanham 1986-1987.

¹⁷ P. S. A l e x a n d e r, *Jewish Aramaic Translation of Hebrew Scripture*, s. 220.

¹⁸ M. M c N a m a r a, *Interpretation in the Targumim*, s. 169.

riałów. Jest to wspólny materiał targumów, określane jako *Targum ProtoPalestyński* (ProtoPT) oraz materiał jedyny w swoim rodzaju, znajdujący się w *Targumie Pseudo-Jonathana* (PJu)¹⁹. W tym ostatnim główna część tekstu dotyczy materiału kapłańskiego. Jest to dzieło nieznanego uczonego, nie przeznaczone do użytku synagogalnego. Targum PsJ jest najbardziej parafrazujący spośród wszystkich targumów do Pięcioksięgu. Szacuje się, że jego długość niemal dwukrotnie przekracza oryginalny tekst hebrajski. Obejmuje tradycje niezwykle różnorodne, tworząc kombinację interpretacji z okresów bardzo od siebie odległych. Wśród nich przekazuje też fragmenty TgPal i TgO, ale oprócz nich także pisma apokryficzne oraz inne tradycje. A zatem TgPsJ zawiera materiał targumiczny zarówno z okresu najwcześniejszego, jak i najpóźniejszego spośród wszystkich, co do których daje się wskazać konkretną datę. Niektóre z jego tradycji haggadycznych nie mają potwierdzenia w żadnym fragmencie literatury rabinackiej. Na etapie redakcji TgPsJ został starannie przepracowany. Zdaniem B. Mortensen nadrzednym celem, który przyświeca TgPsJ, jest przekazanie kapłanom nauczania na temat ich szlachetnego dziedzictwa, ich wartości dla wspólnoty, obowiązków, niezbędnej wiedzy i doświadczeń wynikających z tego zajęcia. Mortensen podkreśla, że program ten jest widoczny jedynie wtedy, gdy porównuje się ten tekst z innymi targumami i parafrazą, która się w nich znajduje²⁰.

Charakterystyczne aspekty targumów Księgi Kapłańskiej

Księga Kapłańska zawiera głównie treści legalistyczne i obrzędowe, natomiast mniej ma narracji. Cechą tej księgi jest występowanie licznych terminów technicznych odnoszących się do ofiar, ceremonii i prawa. Wpłynęło to również na charakter jej aramejskich przekładów, które w porównaniu z targumami pozostałych ksiąg Pięcioksięgu zawierają mniej materiału o charakterze objaśniającym. Parafrazy zawarte w targumach Pięcioksięgu różnią się w zależności od grupy, do której należą targum, i jej specyfiki. Bez względu jednak na istnie-

¹⁹ Pracami nad aramejskimi przekładami kierował Paul Flesher, obok niego udział wzięli w nich Ron Campbell, Leslie Cook i Beverly Mortensen; zob. B. J. Mortensen, *The Priesthood in Targum Pseudo-Jonathan: Renewing the Profession, Studies in Aramaic Interpretation of Scripture*, t. 4, Leiden 2002.

²⁰ *Tamże*, s. 1.

jące między nimi różnice, noszą one cechy wspólne, które stanowią typowo targumiczny sposób translacji i interpretacji.

Analizy wersji targumicznych Księgi Kapłańskiej znajdują się w przekładach i opracowaniach tekstu konkretnych targumów. W przypadku TgO jest to przekład i opracowanie I. Drazina²¹, który prezentuje, w jaki sposób Onkleos odbiera i rozumie tekst hebrajski. Drazin podkreśla, że TgO zastępuje antropomorfizmy i antropopatyzmy oraz odstępuje od oryginalnego tekstu hebrajskiego ze względu na cześć Boga i protoplastów Izraela²². Badacz odnotowuje, że ze wszystkich aramejskich przekładów biblijnych to właśnie TgO najwierniej podąża za oryginałem²³. Zmiany wprowadzone w nim precyzują niektóre niejasności, język symboliczny przekształcają na konkretny, unikają pytań, przeczeń i przesady, te bowiem mogłyby zostać opacznie zrozumiane, a wypowiedzi dwuznaczne, pośrednie i pasywne zastępują słowami klarownymi, pełnymi życia i dosadnymi²⁴. Do charakterystycznych odchyień od wersji hebrajskiej w TgO należą zmiany, których celem jest zaakcentowanie szacunku dla Boga, np. odejścia od antropomorfizmów i antropopatymów. Drazin wskazuje, że na 167 przypadków tego rodzaju zmian w TgO, w targumie Kpł można wskazać na 20 takich zmian²⁵.

Podobnie jeśli chodzi o odstępstwa od tekstu hebrajskiego, które miały zachować szacunek dla przodków Izraela – wiele stwierdzeń im uwłaczających zostaje usuniętych, zmienionych lub złagodzonych. Drazin wymienia 18 tego rodzaju zmian w TgO Kpł. Zachowania i reakcje protoplastów Izraela zostały ukazane subtelnie, odsunięto choćby najodleglejsze skojarzenie z jakimś ich niewłaściwym postępowaniem²⁶.

²¹ I. D r a z i n (red.), *Targum Onkelos to Leviticus: An English Translation of the Text With Analysis and Commentary*.

²² *Tamże*, s. 1-2.

²³ Najczęściej spotykaną zmianą, bo aż 465 razy, jest dodanie przez TgO aramejskiego τ , oraz 552 razy κ , które spełnia rolę rodzajnika określonego w aramejskim. Te dwie sytuacje obejmują 41,9% wszystkich zmian. Mimo to tłumaczenie Onkelosa Kpł – 2,432 razy odchodzi od tekstu biblijnego, co przekłada się łącznie na 3 zmiany na każde 859 wierszy tej księgi. 92% tych zmian (2247 przypadków) po prostu objaśnia tekst; *tamże*, s. 13-14

²⁴ *Tamże*, s. 15-19.

²⁵ *Tamże*, s. 13.

²⁶ *Tamże*, s. 14.

Drazin zwraca też uwagę na znaczące podobieństwo TgO i egzegezy wyrażonej w *Sifra*, co do Kpł, jak i całego Pięcioksięgu²⁷. Na podstawie tego wyciąga wniosek, że TgO odzwierciedla midraszowe tradycje palestyńskie, a nie babilońskie, i jest zależny od *Sifra*. Czas jego powstania należy wskazać po skomponowaniu *Sifra* i innych midraszów tannaickich, czyli po IV w. po Chr.,²⁸ a nie ok. 135 r., jak się powszechnie uważa. Jednak teza zależności *Targumu Onkelosa* od *Sifra* i jego późnej datacji są dyskusyjne.

Analizę zamian w stosunku do TH w przekładzie TgN Kpł przeprowadzili B. Barry Levy²⁹ oraz R. Hayward³⁰. Wprowadzenie Haywarda poprzedza angielskie tłumaczenie TgN Kpł, którego dokonał M. McNamara³¹. Hayward wymienia 18 zasad translacyjnych zachowanych w przekładzie TgN, wskazując na konkretne terminy hebrajskie i ich stałe odpowiedniki aramejskie.

Badania dotyczące TgPsJ przedstawił M. Maher³² który do wymienionych przez Haywarda zasad dodał jeszcze inne terminy hebrajskie i ich odpowiedniki aramejskie. Wymienia on 29 charakterystycznych zmian tekstu hebrajskiego, które stosuje tłumacz PsJ³³.

Każdy z wyżej wymienionych targumów wykazuje własne cechy i techniki translacyjne, które różnią się nieco między sobą, jeśli chodzi o poszczególne księgi. Przekłady te cechuje jedność i spójność, które przejawiają się w specjalnej frazeologii i terminologii oraz w ich specyficznej technice translacyjnej. Występują jednak między nimi różnice, szczególnie w sposobie, w jaki do zasadniczego przekładu dołączona zostaje dodatkowa parafraza.

²⁷ *Tamże*. Wskazuje, że TgO jest w 129 miejscach paralelny w odniesieniu do *Sifra*, a w tym w 82 fragmentach posługuje się słowami tego drugiego. Objasnienia Onkelosa nigdy nie stoją w sprzeczności z *Sifra*. TgO przekazuje wszystkie interpretacje *Sifra*, które są *peszat*, a pomija *derasz*.

²⁸ *Tamże*.

²⁹ B. B a r r y L e v y, *Targum Neophyti 1. A Textual Study. Leviticus, Numbers, Deuteronomy*, t. 2, s. 1-62.

³⁰ Zob. R. H a y w a r d, *Brief Introduction to the Palestinian Targums of Leviticus*, w: M. M c N a m a r a, R. H a y w a r d, *Targum Neofiti 1: Leviticus. Translated, with Apparatus and Notes*, s. 1-11.

³¹ *Tamże*, s. 14-113.

³² M. M a h e r, *Introduction to Pseudo-Jonathan: Leviticus*, w: t e n Ź e, *Pseudo-Jonathan: Leviticus. Translated with Notes*, ArBib 3, Collegeville, Minn. 1994, s. 115-119.

³³ Por. listę unikalnych rozszerzeń znajdujących się w TgPsJ przedstawioną przez B. J. M o r t e n s e n, *The Priesthood in Targum Pseudo-Jonathan: Renewing the Profession*, s. 623-665.

Techniki translacyjne w targumach Księgi Kapłańskiej

Podobnie jak to ma miejsce w aramejskich przekładach Pięcioksięgu, również w targumach Księgi Kapłańskiej zostały zastosowane różne techniki translacyjne. Wśród nich można wymienić dodatkowe objaśnienia, uzupełnienia, a także używanie słów-kluczy lub też zwrotów, zawierających interpretację tekstu biblijnego.

Unikanie antropomorfizmów

Cechą wszystkich tekstów targumicznych jest zastosowanie eufemizmów odnoszących się do Bożej aktywności. W targumach panuje tendencja do unikania mówienia o Bogu jako o bezpośrednim podmiocie lub przedmiocie działania. W aramejskiej wersji Kpł zarówno w TgO, jak TgN i TgPsJ wydarzenia rozgrywają się „przed” JHWH, m.in. ofiary są składane i przyjmowane יי קרם – „przed JWJ”³⁴ (np. TgO, TgN, TgPsJ Kpł 1,17)³⁵.

Określenia Boga

Charakterystyczne określenia odnoszące się do Boga używane w w odniesieniu do JHWH to: „Memra”, „Szekina”, „Jekar”.

Jedną z najbardziej znanych cech tego przekładu jest posługiwanie się zwrotem מִיַּמַּר רֵא דִּיִּי – „Memra JHWH (Pańskie)”³⁶. Choć nie tak często, jak w innych targumach, w TgO Kpł występuje on łącznie w 22 przypadkach. W 10 fragmentach pojawia się w tych samych miejscach co w innych targumach, zwłaszcza w połączeniu z działaniem Memra JHWH (8,35; 10,30; 22,9; 26,23) czy Memra odrzucającego grzeszników (20,23; 26,30; zob. też 26,11b). W TgN nie występuje zbyt często, łącznie 14 razy: 5 razy w rozdz. 26 („moje Memra”, „w moje Memra”), 3 razy w rozdz. 16 (dwukrotnie „moje Memra”, „w moje Memra”), 6 razy gdzie indziej. Stosunkowo czę-

³⁴ Lub w zapisie „JJJ” – skróty stosowane w targumach dla imienia JHWH.

³⁵ Na temat użycia przyimka קרם – „przed” w targumach zob. M. L. Klein, *The Preposition Qdm (before): a Pseudo-Anthropomorphism in the Targums*, w: JTS, s. 502-507. Uważa on, że przyimek ten ma charakter pseudo-anty-antropomorfizmu. Innego zdania jest m.in. M. McCarrthy, *The Treatment of Biblical Anthropomorphism in the Pentateuchal Targums*, w: K.J. Cathcart, J.F. Healey (red.), *Back to the Sources*, Dublin 1989, s. 45-66. Dyskusję uczonych oraz systematyzację antropomorfizmów zob. A. Kuśmirek, *Antropomorfizmy w targumach Pięcioksięgu*, Słowo Krzyża 3/2009, s. 109-123.

³⁶ „Memra (JHWH)” – terminu tego nie poświadczają inne źródła żydowskie. Wywodzi się z rdzenia אמר – „mówić” i najogólniej oznacza „słowo”. Sporadycznie przyjmuje znaczenie „nakazać”.

sto występuje w rozdz. 26, gdzie mowa jest o przymierzu. Można powiedzieć, że wyrażenie „Memra” pojawia się w tekście, by uniknąć stawiania Boga w podmiocie lub w dopełnieniu jakiegoś działania, i przypuszczalnie poza tym nie ma większego znaczenia teologicznego.

Kolejny termin, który często pojawia się w targumach, to „Szekina” często używany również we wszystkich targumach w celu oddania idei Bożej obecności z Jego ludem, a zwłaszcza objawienia tej obecności w wyjątkowych okolicznościach³⁷.

W swojej analizie I. Drazin³⁸ zwraca uwagę na to, że w TgO Kpł termin „Szekina” występuje tylko raz, mianowicie w 26,12: „A moja obecność/Szekina [שכינה] spocznie pośród was i będę waszym Bogiem...”; w TM: „Będę chodził wśród was, będę waszym Bogiem...”

W tym kontekście warto zwrócić uwagę także na inne charakterystyczne dla TgO sformułowanie. W tekście hebrajskim Kpł 26,15, jest mowa o „złamaniu” przymierza, natomiast w TgO, zarówno w tym miejscu, jak i we wszystkich pozostałych, konsekwentnie zastępuje hebr. termin פּרַר – „łamać” (TM: לְהַפְרֹכֶם) aramejskim rdzeniem שַׁנִּי – „zmieniać” (TgO לְאַשְׁמִיחֶכֶן).

Kolejnym terminem zaliczanym do charakterystycznych dla targumów Pięcioksięgu jest יָקָר – „chwała” występująca w targumach w zwrocie יָקָרָא דִּיּוּ „chwała JWJ”. W TgO występuje tylko jeden raz, mianowicie w Kpł 9,4³⁹.

TgN ma tendencję do łączenia obu określeń w jedno: „chwała obecności/Szekina Pańska”. W samym tekście właściwego TgN wspomniane połączenie ma miejsce zaledwie trzy razy (Kpł 9,23; 15,31; 26,11), natomiast częściej, bo 5 razy, występuje w dopiskach na marginesie (Kpł 9,2.6; 15,31; 26,1.12). Pojawia się w kontekście Bożego objawienia („ukazała się Szekina Pańska”) lub Jego mieszkania z Izraelem.

Jeszcze innym terminem targumicznym odnoszącym się do związku Boga z Jego ludem jest יִבְרָא – „Dibbera” (od rdzenia דִּבֵּר, który również zawiera sens Bożego objawienia lub Bożej mowy. Jeśli chodzi o jego zastosowanie w odniesieniu do Boga, to targumy wykazują tu brak stałości. Czasami może występować w on tekście, którego paralelny fragment targumiczny mógłby mieć „Memra”. Jest on sto-

³⁷ „Szekina” oznacza obecność Boga i wywodzi się z rdzenia שָׁכַן – „zamieszkiwać”.

³⁸ I. D r a z i n (red.), *Targum Onkelos to Leviticus: An English Translation of the Text With Analysis and Commentary*, s. 23.

³⁹ *Tamże*.

sowane również w teologii rabinackiej. Występuje znacznie rzadziej niż pozostałe terminy i stanowi określenie techniczne opisujące objawienie Bożej woli narodowi wybranemu lub ludzkości. Termin ten nie występuje w TgO, pojawia się natomiast w midraszu do Kpł 1,1 w TgN i PsJ⁴⁰.

Uczeni zwracają uwagę, że o ile każdemu z wymienionych wyrazów pierwotnie towarzyszyła prawdopodobnie określona teologia i z każdym związany był konkretny zakres jego zastosowań, o tyle w niektórych tekstach może zastanawiać, czy w miarę upływu czasu niektórych z tych określeń nie zaczęto po prostu uważać za synonimy, za słowa zaporowe chroniące transcendencję Boga⁴¹.

Znaczenie modlitwy

Wśród dominujących tematów w targumach należy wymienić modlitwę. Zwraca na to uwagę także M. McNamara w swoim artykule na temat recepcji Księgi Kapłańskiej w targumach⁴². Tradycja rabinacka wymienia 13 określeń Biblii Hebrajskiej, które uważano za synonimy modlitwy. W tej kwestii targumy zgadzają się z tradycją rabinacką, dokonując przekładu wskazanych wyrazów i odnosząc je do modlitwy⁴³.

W targumach charakterystycznym rdzeniem aramejskim na oznaczenie modlitwy jako czasownik jest צלי. Rdzeń ten jednak nie został użyty w przekładzie TgO Kpł. W TgN termin ten występuje trzykrotnie: 19,30; 26,2 i w obszernej haggadzie w 22,27.

W 19,30 hebrajską wersję: „Będziecie odczuwać bojaźń przed Moim przybytkiem”, natomiast Tg. Neof. zamienia na: „W moim przybytku będziecie modlić się z szacunkiem” (תהוון מצלין ברחלה). Z podobnym ujęciem spotykamy się w 26,2. W 22,27 pojawia się rzeczownik „modlitwa”, podobnie jak w dopisku na marginesie 9,24.

Kapłani i ich służba

W Księdze Kapłańskiej wiele miejsca zajmuje temat kapłaństwa, kapłanów i synów Aarona. Oprócz rzeczownika כהן tekst hebrajski przekazuje czasownik כהן – „objąć/sprawować urząd kapłański” (7,35; 16,32). W całym Pięcioksięgu Onkelos zachowuje ten rzeczownik

⁴⁰ Zob. paragraf na temat dodatków haggadycznych.

⁴¹ Por. R. H a y w a r d, *Divine Name and Presence, the Memra*, Totowa, NJ 1981.

⁴² M. M c N a m a r a, *Reception of the Hebrew Text of Leviticus in the Targums*, s. 286.

⁴³ Zob. M. M a h e r, *The Meturgemanim and Prayer*, JJS 40/1990, s. 226-246.

w jego aramejskiej formie, natomiast czasownik parafrazuje jako שמש – „służyć (przed Panem)”. Termin ten jest użyty także w przekładzie TgN i TgPsJ Kpł 7,35 i 16,32.

M. McNamara wymienia też miejsca, gdzie w targumach znajdują się pewne dodatki na temat kapłanów czy arcykapłana⁴⁴, np. Kpł 21,4 mówi, że jako mężowie nie powinni kalać się pośród narodu, natomiast TgN dodaje końcówkę: „...bo inaczej skalają swe kapłaństwo”. Tekst TgN Marg. podaje w tym miejscu: „Arcykapłan nie splami się nieczystością choćby sam z siebie, aby ze względu na nich nie splugawić swego arcykapłaństwa”.

W TgN a także w TgPsJ⁴⁵ Aaron nazwany jest arcykapłanem (16,1 – כהנה רבה). W innym miejscu TgN Kpł 21,1 mówi o arcykapłanie, choć w tekście hebrajskim mowa jest tylko o kapłanach. Podobnie w *Targumie Neofiti* na marginesie Kpł 14,26 natrafiamy na wzmiankę o arcykapłanie, podczas gdy tekst hebrajski i TgN mówią tylko o kapłanie. W TgO Kpł nie ma ani słowa o urzędzie arcykapłana⁴⁶. Wzmianki w TgN i pozostałych tekstach TgPal próbowano wyjaśnić późniejszymi dodatkami lub późną datą powstania TgN.

Elementy liturgiczne

W targumach, zwłaszcza w TgPal Pięcioksięgu, niektóre parafrazy aramejskie są wprowadzone przez zwrot: „Ludu mój, dzieci Izraela” – עמי בני ישראל. Nie ma go jednak w TgO, natomiast 7 razy występuje w TgN⁴⁷. TgPsJ parafrazuje Kpł 22,28 w ten sposób: „Ludu mój, dzieci Izraela, zaprawdę jak Ja jestem⁴⁸ miłosierny w niebiosach, tak i wy bądźcie miłosierni na ziemi”.

Wprawdzie w innych księgach zwrot ten może stanowić wprowadzenie do dłuższej parafrazy, to jednak w targumach Kpł wprowadzane w ten sposób parafrazy są krótkie i zwięzłe. Wyrażenie to zdaje

⁴⁴ M. McNamara, *Reception of the Hebrew Text of Leviticus in the Targums*, s. 286n.

⁴⁵ Wersja w l. mn. כהנה רברביא.

⁴⁶ Określenia „urząd arcykapłański” występuje tylko raz pojawia się w TgO Lb 16,10. W tekście hebrajskim Bóg zwraca się do synów Koracha: „Pragniecie też kapłaństwa”, natomiast wszystkie targumy, także TgO i TgPal, dodają jeszcze „arcy-”, całość tłumacząc w formie: „Chcecie [TgN i O: „pragniecie”] przyjąć też urząd arcykapłana”. W TgO nie występuje „arcy” w połączeniu z „kapłanem” czy „kapłaństwem”, chyba że jako takie występuje w tekście hebrajskim (Lb 35,25,28, ewentualnie 35,32).

⁴⁷ TgN Kpł i TgPsJ Kpł: 19,11; 19,12 (tylko TgPsJ); 19,26 (tylko TgN); 22,28; 25,15 (tylko TgPsJ); 25,36 (tylko TgPsJ); 25,37 (tylko TgPsJ).

⁴⁸ Wariant tekstu: „jak Ojciec wasz jest”.

się mieć charakter liturgiczny: „Mój ludu, dzieci Izraela, nie będziecie kraść” (TgN i TgPsJ Kpł 19,11); „Mój ludu, dzieci Izraela, nie będziecie składać w ofierze krowy ani owcy razem z ich młodymi tego samego dnia” (TgN Kpł 22,28); „Mój ludu, dzieci Izraela, jak Ja w niebiosach jestem miłosierny, tak i wy miłosierni bądźcie na ziemi, dlatego nie będziecie zabijając krowy ani owcy razem z ich młodymi w tym samym dniu” (TgPsJ Kpł 22,28).

Terminy techniczne Kpł i ich odpowiedniki aramejskie

We wspomnianych wyżej wprowadzeniu do TgPsJ M. Maher podaje listę aramejskich odpowiedników terminów hebrajskich użytych nie tylko przez meturgemana TgPsJ, ale odnosi się także do tłumaczy TgO i TgN. W wielu przypadkach są to te same terminy, choć istnieją pewne różnice w ich stosowaniu w konkretnych targumach.

Szczególne ważne są terminy techniczne i ich aramejskie odpowiedniki dotyczące składania ofiar, które są jednym z głównych tematów Księgi Kapłańskiej.

Hebrajski zwrot זבח שלמים – (także w l.mn.) – „ofiara(y) biesiadne⁴⁹”, lub „ofiara(y) zjednoczenia⁵⁰” TgO, TgN i TgPsJ tłumaczą zazwyczaj jako קודשין נביסת – „ofiary z rzeczy świętych”⁵¹. Jednak w Kpł 7,12 TgPsJ, TgO i TgNMarg זבח החורה tłumaczą dosłownie jako „ofiara dziękczynienia”, a TgN ma w tym miejscu „ofiara z rzeczy świętych” (נכסת קדשיה). W Kpł 17,8 i 23,37 PsJ znów pokrywa się z TgO, gdy זבח tłumaczy jako „ofiara z rzeczy świętych”, natomiast TgN w obu tekstach ma tylko דבהין – „ofiary”⁵². Kpł 7,17 TgPsJ i TgN mają taki sam przekład זבח jako נביסת קדשיה – „ofiara z rzeczy świętych”, a TgO przekazuje dosłowne נכסתא – „ofiara”.

Hebrajski termin אש – „ofiara ognia”, „ofiary spalane” – targumy TgO, TgN i TgPsJ tłumaczą jako קרבן. Temin ten, występujący

⁴⁹ Tłum. Biblii Tysiąclecia.

⁵⁰ Tłum. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, NKB, t. 3, Częstochowa 2006.

⁵¹ Zob. Kpł 3,1.3.6.9; 4,10.26.31.35; 6,5 (w hebr. samo שלמים); 7,11.12 (w hebr. samo זבח).18.19 (dwukrotnie).20.21.32.33 (w hebr. tylko שלמים).34.37; 9,4 (w hebr. samo שלמים).18.22; 23,19). Identyczny przekład w TgN Wj (m.in. 10,25; 18,12; 23,18 – w hebr. samo שלמים); 24,5; 29,28. We fragmentach, w których ofiara określona zostaje mianem ofiar, ale nie kwalifikuje się do kategorii שלמים („mniejszych rzeczy świętych”), targum bezpośrednio na to wskazuje; zob. Kpł 7,16; 17,7.8 (gdzie hebr. זבח staje się „całopalną ofiarę rzeczy świętych”); 22,9. R. H a y w a r d, *Brief Introduction to the Palestinian Targums of Leviticus*, w: M. M c N a m a r a, R. H a y w a r d, *Targum Neofiti I: Leviticus. Translated, with Apparatus and Notes*, s. 6.

⁵² Zob. Wj 10,25, gdzie TgPsJ i TgO זבחים zgodnie tłumaczą jako „ofiary z rzeczy świętych”, natomiast TgN oddaje ten termin dosłownie „ofiary”.

w zwrotach „ofiary spalane [עלה אשה] dla Pana”, regularnie zostaje oddawany w formie „ofiary [aram. קרבן] dla imienia Pańskiego” (לשמה יי) lub „ofiary przed Panem” (קדם יי)⁵³. Natomiast kiedy czasownik עשה - „robić”, „czynić” oznacza „składać ofiarę”, w targumach zostaje oddany różnie. TgN używa w tym przypadku jak zwykle קרב, natomiast TgPsJ i TgO odpowiadający mu עבר⁵⁴.

Hebrajskie קטר (*hifil*) – dosł. „obrócić coś w dym”, to jest „spalić”, „ofiarować na ołtarzu”⁵⁵ – w TgO jest tłumaczone jako סלק/נסק – „ofiarować” (dosł. „skierować coś w górę”), a TgN jako סדר – „ustanowić”, „uporzędkować”. Tymczasem w Kpł 2,11 TgN i TgPsJ używają czasownika קרב – „ofiarować”. TgPsJ zwykle pokrywa się tu z TgO w przeciwieństwie do TgN, a Kpł 2,11 uważa się za wyjątek.

Hebrajskie אשם – „ofiara za winy” – targumy tłumaczą za pomocą tego samego rdzenia⁵⁶. W Kpł 5,6.7 niektóre wersje TgO oddają אשם w postaci חובה – „wina”, „grzech”. W kilku fragmentach (Kpł 5,6.7.15.19a.25a; 14,12.17.28; 19,21a) אשם w TgPsJ jest przetłumaczone jako קרבן אשם – „ofiara z ofiary za winy”.

Poza tego rodzaju zmianami, które dotyczą użycia aramejskich odpowiedników terminów hebrajskich – a których pełniejsze listy podają wymienieni już autorzy (Drazin, Hayward, Maher) – w targumach mamy do czynienia również z dodaniem pojedynczych słów w celu uszczegółowienia tekstu. W tego rodzaju interpolacjach można zauważyć różnice między słowami dodanymi przez targumy. Jako przykład można przytoczyć m.in. fragmenty, gdzie TM mówi o ręku/rękach, a TgPsJ precyzuje, że chodzi o „prawą” rękę⁵⁷. Tego rodzaju zmiana nie występuje w innych targumach. Natomiast w TgPsJ często jest dodane, że prawa ręka winna być położona „mocno”, podczas gdy w TM jest mowa tylko o położeniu ręki (zob. TgPsJ Kpł 1,4). Podobnie TgPsJ czasem precyzuje, że ma zostać zastosowany olej „z oliwek”, podczas gdy tekst hebrajski nakazuje stosować olej (zob.

⁵³ Zob. Kpł 1,9.13.17; 2,2.3.9.10.11.16; 3,3.5.9.11.14.16; 4,35; 5,12; 6,10.11; 7,5.25.30.35; 8,21.28; 10,12.13.15; 21,6.21 (TgN Marg.); 22,22; 23,8.13.18.25.27.36.37; 24,7 (TgN Marg.). 9.

⁵⁴ Zob. Kpł 2,7.8.11; 6,15; 9,22.

⁵⁵ Kpł 1,9.13.15.17; 2,2.9.16; 4,10.19.26.31.35; 5,12; 6,5.8.15; 7,5.31; 8,16.20.21.28; 9,10.13.14.17.20; 16,25; 17,6. Taki sam przykład TgN Wj 29,13.18.25; 30,1.7.9.20; 40,27.

⁵⁶ Np. Kpł 5,16.18; 6,10; 7,1.2.5.7.37.

⁵⁷ M.in. Kpł 1,4; 3,2.8.13; 4,4.24.29.33; 8,14.18). Jednak w TgPsJ Kpł 4,15; 8,22 nie ma wzmianki o „prawej”.

Kpł 2,15; 6,14; 7,12 (3 razy); 9,4; 14,10 (dwukrotnie).²¹ (dwukrotnie); 23,13.

Tego rodzaju modyfikacji TH można wymienić więcej, np. często spotykany w Kpł hebr. zwrot זאת הורה – „oto prawo [dotyczące]”, jest tłumaczony w TgO regularnie jako אורייתא⁵⁸, w TgN zaś jako דא נזירת אורייתא „oto postanowienie Prawa [dotyczące]”, z wyjątkiem 14,54, gdzie „postanowienie” zostaje pominięte w tekście, za to dodane między wierszami. TgPsJ często ma taką samą wersję jak TgO⁵⁹, a w Kpł 26,46 TgPsJ pokrywa się z TgN, podobnie w 11,46 ma właściwie taką samą wersję. W kilku fragmentach TgPsJ łączy w jedno wersję TgN („postanowienie”) z TgN Marg. („pouczenie”): w 14,32.57; 15,32 gdzie występuje sformułowanie דא נזירת אורייתא – „postanowienie pouczenia”, a w 14,54: אורייתא אורייתא – „postanowienie pouczenia Prawa”.

Zastosowane tego rodzaju techniki w targumach Kpł, w równej mierze dotyczą pozostałych ksiąg Pięcioksięgu. Z tych analiz wynika, że pierwotni tłumacze lub redaktorzy korzystali z pewnych technik translacyjnych, używając niemal stałych odpowiedników hebrajskich słów i zwrotów. Różne targumy zwykle wykazują zgodność w ich przekładzie. Można zatem przyjąć, że targumy to dogłębnie przemyślane przekłady Pięcioksięgu, a ich autorami mogli być uczeni, którzy działali w obrębie pewnej tradycji egzegetycznej.

Interpretacja halachy w targumach Kpł

Żydowska halacha regulowała zarówno najważniejsze sprawy, jak i szczegóły życia żydowskiego, ponieważ wierzono, że należy je wieść zgodnie z tradycją biblijną i z aktualnym samorozumieniem Żydów. Zasadniczą podstawę halachy stanowiło Prawo Mojżeszowe zredagowane w Pięcioksięgu, choć liczone się również z Prorokami i innymi księgami biblijnymi. Przekłady aramejskie, zamierzone jako interpretacje orędzia biblijnego dla szerokiego grona, musiały z konieczności brać pod uwagę współczesne rozumienie halachy.

Targumy przekazują zatem halachiczne partie Pięcioksięgu, dokonując jednocześnie ich interpretacji. Odzwierciedlają one poglądy rabinackie z różnego okresu w zależności od ich treści, które można porównać do halachy występującej w Misznie (zredagowanej ok. 200 r.

⁵⁸ Zob. Kpł 6,2.7.18; 7,1.11.37; 11,46; 12,7; 13,59; 14,2.32.54.57; 15,32; 26,46.

⁵⁹ M.in. Kpł 6,2.7.18; 7,1.11.37; 13,59; 14,2. W Tg PsJ Kpł 12,7 podaje wersję אורייתא דא (por. też 11,37).

po Chr.) i w innych źródłach rabinackich. W targumach można też spotkać poglądy, które rozchodzą się z Miszną.

Badania nad recepcją halachy w targumach Księgi Kapłańskiej odwołują się do analizy materiału halachicznego w poszczególnych targumów⁶⁰.

I. Drazin⁶¹ twierdzi, że TgO Kpł podaje bezpośredni sens tekstu hebrajskiego (*peszat*), nawet jeśli jest on sprzeczny z tradycją rabinacką i halachą. Targum, koncentrując się na prostym znaczeniu tekstu, nie powiela poglądów którejs z szkół. Tradycję, jaką reprezentuje TgO, przebadał też B. Grossfeld⁶², którego zdaniem egzegeza TgO ma związek z midraszami halachicznymi przypisywanymi szkole Rabbiego Akiby. W odniesieniu do TgO Kpł Grossfeld dostrzega wiele paralel z midraszami haggadycznymi i halachicznymi, jak również z wersjami Talmudu: w znacznie większym stopniu z babilońskim niż z jerozolimskim⁶³.

Jeśli chodzi o badania nad halachą w TgN krótką analizę elementów halachicznych w TgN Kpł, Lb i Pwt przedstawił B. J. Bamberger⁶⁴. Większość podanych przez niego przykładów pochodzi z TgN Kpł. Bamberger uważa, że w TgN konkretne poglądy halachiczne dochodzą do głosu najczęściej przez specyficzny przekład tekstu biblijnego, natomiast tylko wyjątkowo przez dodatkowe komentarze. Autor ten grupuje materiał w następujący sposób: halachy starożytne, halachy rabinackie i przekłady niezwykle. Do pierwszej grupy zalicza Tg Kpł 23,11.15, gdzie biblijne „dzień po szabacie” tłumaczy jako „dzień po pierwszym uroczystym dniu Przaśników” oraz TgN Kpł 23,20. W grupie drugiej autor analizuje sześć tekstów z TgN Kpł. Według niego TgN 19,9 i 23,22 odzwierciedla pogląd R. Simeona; TgN 19,26 wyraża pogląd R. Dosa lub Akiby; TgN 20,14 zaś ma być dosłowym cytatem R. Akiby; szczególną trudność sprawia natomiast

⁶⁰ M. M c N a m a r a, *Reception of the Hebrew Text of Leviticus in the Targums*, s. 289n.

⁶¹ I. D r a z i n (red.), *Targum Onkelos to Leviticus: An English Translation of the Text With Analysis and Commentary*, s. 1.

⁶² B. G r o s s f e l d, *The Targum Onkelos to Genesis. Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, ArBib 6, Wilmington 1988, s. 5-18.

⁶³ W przypadku Kpł proporcje te wyglądają następująco: TB 17, TJ 1, midrasze 42 (*Sifra* 36, *Leviticus Rabbah* 2, inne 2 + 1). Taka statystyka odpowiada palestyńskiemu pochodzeniu TgO i jego późniejszą redakcją w Babilonii; *tamże*, 15.

⁶⁴ B. J. B a m b e r g e r, *Halakic elements in the Neofiti Targum: A Preliminary Statement*, JQR 66/1975, s. 27-38. Mimo to M. M c N a m a r a, *Reception of the Hebrew Text of Leviticus in the Targums*, s. 290, zwraca uwagę, że halacha TgN nadal czeka na rzetelne opracowanie.

TgN Kpł 21,20⁶⁵. Do trzeciej grupy Bamberger zalicza 5 tekstów z Kpł: 1,8; 5,21; 10,6⁶⁶; 20,9; 21,13. Powyższe teksty stanowią osobliwości przekładu TgN.

Należy jednak zauważyć, że dodatkowy materiał halachiczny w TgO i TgN Kpł występuje w ilościach śladowych. Bardziej interesujący pod względem uzupełnień jest TgPsJ. Dwa z nich przytacza w swoim artykule M. McNamara⁶⁷.

Pierwszy z nich to dodatek związany z pierwszym przykazaniem i ozdobami synagogi. W Kpł 26,1 jest następujący tekst: „Nie będziecie robić dla siebie wizerunków bóstw ani stawiali posągów rzeźbionych, ani kolumn. Nie będziecie umieszczać w waszym kraju kamiennych posągów, by im się kłaniać – bo Ja jestem Pan, wasz Bóg”. TgN i TgO zachowuje ten tekst praktycznie niezmienny, bez dodatków. Natomiast TgPsJ, podążając za tekstami rabinackimi, podaje parafrazę: „Nie będziecie robić dla siebie wizerunków bóstw ani stawiali posągów rzeźbionych, ani kolumn, by im się kłaniać. Nie będziecie umieszczać w waszym kraju kamiennych posągów, by im się kłaniać. Na podłogach waszych świątyń możecie jednak umieszczać posadzki z postaciami i wyobrażeniami, ale nie będziecie im się kłaniać – bo ja jestem Pan, wasz Bóg”. W ten sposób aramejska parafraza tekstu biblijnego przekazuje rozstrzygnięcia rabinów dotyczące rozpowszechniającej się praktyki żydowskiej, polegającej na dekorowaniu mozaikami posadzek w synagogach.

Inny przykład dodatkowych uzupełnień w materiale halachicznym, który przytacza McNamara, odnosi się do Kpł 19,17⁶⁸: „Nie będziesz nienawidził brata swego w sercu swoim, masz upomnieć swego bliźniego, aby samemu nie zaciągnąć winy”. W TgO i TgN tekst ten jest przetłumaczony literalnie, natomiast w TgPsJ występuje parafraza: „Nie będziesz ustami wypowiadał słów pochlebnych, gdy w sercu będziesz nienawidził swego brata. Masz upomnieć swego bliźniego, a jeśli on jest skazany na niesławę, ty nie zaciągniesz winy z jego powodu”. W ten sposób TgPsJ przekazuje tradycję rabinacką obecną także w innych źródłach (*Sifra*, *Kedoszim*, *Perek* 4,8; ‘*Arak* 16b; b. *Mez.* 31a).

⁶⁵ *Tamże*, s. 291.

⁶⁶ Hebr. פִּרְט – „rozwiązać włosy” lub „pozwolić im swobodnie rosnąć” przetłumaczono jako „zakryć” – podobnie w TgN Kpł 10,13.45; 21,10.

⁶⁷ M. M c N a m a r a, *Reception of the Hebrew Text of Leviticus in the Targums*, s. 291-292.

⁶⁸ *Tamże*, s. 292.

Przykład dodatków haggadycznych w targumach Kpł

Jak już zauważono, w porównaniu z innymi księgami Pięcioksięgu Kpł zawiera mniej narracji, mimo to są w niej także fragmenty, które stanowią podłoże do rozwoju haggady. Dodatki te mają głównie charakter pouczający i narracyjny. W zależności od targumu jest ich mniej – tak jak w TgO Kpł, gdzie jest tylko nieznacznie rozwinięta parafraza, lub więcej – tak jak to jest w TgN i TgPsJ. M. McNamara wymienia i omawia trzy dość rozwinięte midrasze: Kpł 1,1 (refleksja Mojżesza związana z ukończeniem i konsekrowaniem Namiotu Spotkania); 22,27 (zasługi patriarchów i zniesienie ofiary); 24,12 (Mojżesz jako postać wzorcowa dla sędziów)⁶⁹.

Jako przykład zostanie tu przedstawiony Kpł 1,1 wraz z przekładem trzech targumów:

TH:

ויקרא אל-משה וידבר יהוה אליו מאהל מועד לאמר:

„I zawołał do Mojżesza i powiedział JHWH do niego z Namiotu Spotkania, mówiąc”:

TgO

וקרא למשה ומליל יוי עמיה ממשכן זמנא למימר:

„I zawołał do Mojżesza i powiedział JWJ do niego z Namiotu Spotkania, mówiąc”:

TgN

והוה כד אשלם משה למקמה ית משכנה ורבי
 יתיה וקדש יתיה וית כל מגוי וית מדבחה וית
 כל מגוי חשב משה בליביה ואמר טורה דסיני
 דהוה קדושי קדוש שעה חדה ורבויה רבוי
 שעה חדה לא סלקית ליה עד-זמן די אתמלל
 עמי מן-קדם ייי משכן זמנא דקדושיה קדוש
 עלם ורבויה רבוי עלם בדינא הוא
 דלא נייעול לגויה עד-זמן די אתמלל עמיה
 מן-קדם ייי בכך קרא דבירה למשה ומליל ייי
 עמיה מן משכן זמנא למימר:

⁶⁹ Tamże, s. 293-296.

„I zdarzyło się gdy Mojżesz skończył stawiać namiot, namaścił go i konsekrował, jego samego i cały jego sprzęt, ołtarz i cały jego sprzęt, Mojżesz pomyślał w swym sercu i rzekł: «[Na] górę Synaj, której konsekracja jest jedynie konsekracją chwili i namaszczenie jedynie namaszczeniem chwili, nie wstąpiłem do czasu, póki nie zostało mi powiedziane od JJJ. Do Namiotu Spotkania, którego konsekracja jest wieczna i którego namaszczenie jest wieczne, nie powinienem wchodzić, póki nie zostanie powiedziane mi od JJJ». Wtedy Dibbera z a w o ł a ł o d o M o j ż e s z a, a J J J r o z m a w i a ł z n i m z N a m i o t u S p o t k a n i a, m ó w i a c”:

TgPsJ

והוה כיון דאשלים משה למיקמה ית משכנא
 השיב משה ואיריין בליביה ואמר טוורא דסיני
 דהוה ריבוייה ריבוי דשעתא וקידושיה קידוש
 דתלת יומין לא הוה איפשר לי דאיסוק לותיה עד
 זמן דהוה דבורא מתמלל עימי ברם משכן זימנא
 הרין דריבוייה ריבוי לעלם וקידושיה קידוש לעלם
 מן דינא הוא דלא איעול לנויה עד זמן די יתמלל
 עמי מן-קדם יי ובכין קרא דבורא דיי ל משה
 ומליל מימרא דיי עימיה מן משכן זימנא למימר:

„I zdarzyło się, gdy Mojżesz zakończył namiotu, Mojżesz pomyślał i rozważał w swym sercu, i powiedział: «[Na] górę Synaj, której namaszczenie było namaszczeniem chwili i której konsekracja była konsekracją trzech dni, nie mogłem wstąpić na nią, póki wpierv Dibbur nie przemówiło do mnie. Na pewno więc w sprawie tego Namiotu Spotkania, którego namaszczenie jest odwieczne i którego konsekracja jest odwieczna, jedynie słusznym jest, żebym nie wchodził do niego, póki wpierv nie zostanie mi powiedziane od JJJ». Wtedy Dibbur JJJ z a w o ł a ł o d o M o j ż e s z a, a Memra JJJ r o z m a w i a ł o z n i m z N a m i o t u S p o t k a n i a, m ó w i a c”.

Dłuższy dodatek do tego wersetu wynika z zastosowania w tekście hebrajskim dwóch czasowników: „zawołał” i „przemówił”. Pan przemówił do Mojżesza, bo przed przekazaniem kolejnych poleceń

dał mu czas na zastanowienie się nad rozporządzeniami dotyczącymi Przybytku (Wj 25–31) i na wprowadzenie ich w życie (Wj 35–40)⁷⁰.

Współcześni komentatorzy wiążą go z wcześniejszymi opowiadaniami o nowopostawionym Namiocie na Synaju (Wj 24,15-18; 25,1; 40,34-38; Kpł 1,1). *Exodus Rabbah* 19,3 i 46,3 łączy ten fragment z 19,3 w pewnym midraszu o trzech rzeczach, które Mojżesz uczynił z własnej inicjatywy i które Wszchemgający po czasie uznał i zaakceptował⁷¹.

***

Targumy, zgodnie z definicją, ale także i w praktyce, są tłumaczeniami na dwóch poziomach: po pierwsze, jako przekłady tekstów hebrajskich, po drugie, jako próby objaśnienia tego, co te same teksty mogłyby oznaczać w rozumieniu późniejszych pokoleń. Podobnie jak w przypadku pozostałych ksiąg Pięcioksięgu targumy przyjęły i przekazały hebrajski tekst Księgi Kapłańskiej, w większości przypadków, tłumacząc go literalnie i wiernie, czasami wstawiając do niego dodatkowe parafrazy. Taki rodzaj przekładu został określony jako targum typ A, którego cechą jest przekład oparty na zasadzie „jeden do jednego”, z dającymi się wyodrębnić glossami. Tam gdzie pojawiają się jakieś rozszerzenia, prezentują się one w taki sposób, że można wziąć je w nawias i pozostawić dający się prześledzić przekład oryginału metodą „jeden do jednego”⁷². Do tego typu targumów należą także TgO, TgN i TgPsJ Kpł. Zastosowane zaś techniki translacyjne i parafrazy świadczą o intensywnej działalności egzegetycznej starożytnych.

Anna KUŚMIREK

⁷⁰ Zob. M. Maher, *Introduction to Pseudo-Jonathan: Leviticus*, w: t e n z e, *Pseudo-Jonathan: Leviticus. Translated with Notes*, s. 122.

⁷¹ Zob. tłum. M. Mc Namara oraz przypisy R. Hayward, *Targum Neofiti 1: Leviticus. Translated, with Apparatus and Notes* s. 14-11.

⁷² Zob. P.S. Alexander, *Jewish Aramaic Translations of Hebrew Scriptures*, s. 231.